

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ДМИТРА БАГАЛІЯ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню спадщини Миколи Костомарова в історіографічних працях Дмитра Багалія. Визначено його місце у розробці проблем костомарознавства.

Ключові слова: Д. Багалій, М. Костомаров, історіографія

Постановка проблеми. Періоду другої половини ХІХ ст. у розвитку української національної історичної думки Д. Багалій присвятив основну увагу в історіографічних студіях. Він одним з перших у вітчизняній історичній науці поставив питання всебічного вивчення творчого доробку представників тієї епохи, формуючи історико-наукову традицію та визначаючи певні дослідницькі орієнтири, які б мали наслідувати наступні покоління учених. Звернення Д. Багалія до творчої спадщини відомого історика виступало також і як своєрідна рефлексія його власних історіографічних джерел, котра формувалася значною мірою під його ідейним впливом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність заявленої теми зумовлена її практично не розробленістю в науковій літературі. Досі поза увагою дослідників перебуває ця сторінка наукової спадщини видатного харківського вченого. Так, окреслена проблема лише спорадично висвітлюється у студіях Ю. Пінчука [1, 74–112], В. Кравченка [2], О. Яся [3, 232–250]. **Мета.** Опрацювання цієї теми дозволить реконструювати малознані сторінки історіографічної спадщини Д. Багалія.

Виклад основного матеріалу. М. Костомарова харківський вчений називав видатним представником української історіографії другої половини ХІХ ст. Відзначимо, що дослідник добре знав і високо оцінював його творчість. Уперше докладний аналіз наукової спадщини історика Д. Багалій представив у своїх літографованих курсах з російської історіографії. На їхніх сторінках він підкреслював вагомість доробку М. Костомарова в контексті дослідження вітчизняної історичної думки [4, 509–526]. Вшановуючи пам'ять великого історика, Д. Багалій написав його некролог у «Харьковских Губернских Ведомостях» за 1885 р., а також був учасником «Костомарівських днів» у Воронежі 1911 р.

Після смерті М. Костомарова, розгорілася суперечка між українськими та російськими істориками за його спадщину. В «Енциклопедичному словнику», виданому 1895 р. у Санкт-Петербурзі, представники російської історіографії називали його знаменитим російським істориком. Д. Багалій у своїх студіях зазначав, що М. Костомаров є «одночасно і українським і російським істориком», наголошуючи, що «перевага в його працях все таки на боці українських студій» [5, 435]. Варто зазначити, що не всі українські учені погоджувалися з таким трактуванням. Зокрема В. Антонович [6, 27], М. Грушевський [7, 209], Д. Дорошенко [8, 79] називали його українським істориком. Сучасні науковці дотримуються думки, що М. Костомаров є діячем української науки і культури, який одночасно займався і російською, і польською тематиками [1, 80].

У студіях, присвячених М. Костомарову, Д. Багалій стисло зупинився на характеристиці головних етапів його життєвого та творчого шляху М. Костомарова, а також простежив еволюцію його історіософських поглядів. Він характеризував етнографічну, археографічну, педагогічну працю видатного дослідника. Харківський учений подав огляд найважливіших історичних творів М. Костомарова, проаналізував їхні стилістичні особливості, зазирнув до його творчої лабораторії.

Д. Багалій зазначав, що формування наукових поглядів М. Костомарова відбувалося під значним впливом етнографії та фольклору. М. Костомаров протягом всієї наукової діяльності дотримувався переконання щодо виключної ваги етнографії для вивчення історії. Вчений зазначав, що захоплення українськими піснями та народною поезією знайшло насамперед відображення в його магістерській дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии». Згодом, перебуваючи на засланні у Саратові, М. Костомаров написав «Историю казачества в южно-русских народных песнях». Попри високу оцінку

монографії, Д. Багалій вказав також на її методологічні недоліки, передусім зауважив відсутність необхідних порівнянь. Дослідник при цьому зазначав, що в пам'ятках словесності М. Костомаров вбачав відображення поглядів народу на ту чи іншу подію, а в пережитках – збережені риси стародавнього народного побуту. Д. Багалій відзначив, що, прослідкувавши етнографічні особливості давньоруських племен, історик створив цілісне вчення про федеративний устрій Давньої Русі [9, 315]. Етнографічні уподобання М. Костомарова знайшли відображення в його статтях «Об отношении русской истории к географии и этнографии» та «Историческое значение южно-русского народопесенного творчества». Вплив етнографічно-побутового напряму дослідник помітив і в пізніших студіях М. Костомарова з історії козаччини. Аналізуючи етнографічні студії останнього, він дійшов висновку, що в етнографії вчений «знаходить немов коректив до історичних джерел, що малювали йому переважно зовнішню історію» [5, 437].

Відзначимо, що досить подібно про етнографічні захоплення М. Костомарова писали й сучасники Д. Багалія, а також учені сьогодення. Зокрема М. Грушевський зазначав, що проголошення етнографії помічником історії було великою заслугою М. Костомарова. Він був переконаний, що у тогочасній історіографічній ситуації використання етнологічної складової історичних студій значно розширило предмет вивчення минулого та було надзвичайно корисним для науки [10, 16–17; 7, 218]. Д. Дорошенко натомість вказував, що М. Костомаров «свої історичні погляди склав тоді, коли сам захоплювався етнографією і коли всі кругом його в літературних колах так само захоплювалися етнографічними дослідженнями і коли панувала думка, що твори народної поезії являються також історичними пам'ятками, може не менш цінними як документи або “сухі літописи”» [11, 96]. Сьогодні М. Яценко також вказує: «Тоді як більшість сучасників М. Костомарова розглядали етнографію як науку про минуле, що вивчає лише реліктові явища народного життя, він повертає її обличчям до сучасності та ставить у центр уваги не зовнішні атрибути побуту, а сучасне життя нації в усій різноманітності його проявів» [12, 16].

Д. Багалій звернув увагу на особливості стилістики творів М. Костомарова, відзначивши, що художнє викладання історії, притаманне М. Костомарову, «вимагало від нього не сухого оповідання про події, на підставі джерел (хоч він вивчав їх дуже уважно), а яскравого уявлення їх на підставі пам'яток народної словесності» [5, 225]. «Художні виклади», «сміливі погляди», на думку Д. Багалія, відображали атрибути творчої лабораторії історика й були секретом популярності його творів як в українському, так і в російському суспільстві [4, 516–520; 13, 27].

Зауважимо, що схожі думки, стосовно стилю написання творів М. Костомаровим, висловлювали і колеги Д. Багалія. «Талановитим художником в історичних своїх творах» називав його Д. Дорошенко [8, 88–89]. Подібні погляди на творчість М. Костомарова розвивали В. Антонович [6, 27], М. Грушевський [14, 167], С. Єфремов [15, 243], І. Житецький [16, 98], П. Клепацький [17, 81]. Сучасний дослідник Ю. Пінчук вказує, що М. Костомаров органічно поєднував чесноти поважного дослідника-історика з художнім хистом публіциста та творчою уявою письменника, які сприяли величезній популярності його праць в Україні, Росії, Польщі та інших країнах [18, 5].

Д. Багалій наголошував, що «художність» ніяк не суперечила документальному характеру творів М. Костомарова. Тому відзначав, що історик не лише ретельно вивчав досліджуваний матеріал, а намагався його «оживити». Для досягнення мети він використовував матеріали приватного характеру, а в пригоді йому знов таки ставали пам'ятки народної творчості. Харківський учений розповідав про історичні досліди М. Костомарова. Так, Д. Багалій згадував випадок, коли останній попросив матір приготувати мед за рецептом, знайденим в Оларія, аби переконатись, що він справді був смачним. Визначальною рисою М. Костомарова як вченого дослідник вважав наукову коректність, зауважуючи, що історик не лише не боявся висловлювати сміливі гіпотези, а й не соромився відмовитися від тих тверджень, які згодом виявлялися хибними [4, 522].

Відзначаючи різноплановість наукової спадщини М. Костомарова, Д. Багалій виділяв також його діяльність у сфері археографії. Високу оцінку дослідника отримала праця М. Костомарова в Петербурзькій археографічній комісії, що знайшла відображення в

десяти томах «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России». Діяльність М. Костомарова в царині археографії, архівознавства та джерелознавства забезпечила джерельну основу його монографій з історії Гетьманщини, перетворила його на одного з найкращих фахівців з історії України свого часу, стверджував Д. Багалій. Майже двадцятип'ятирічну археографічну діяльність М. Костомарова високо оцінювали також Д. Дорошенко [11, 105], І. Крип'якевич [19, 105–140], С. Петренко [20, 234] та інші дослідники.

Чи не вперше Д. Багалій зробив спробу простежити еволюцію історіософських поглядів М. Костомарова. Він зазначав, що історик все життя «обстоював ідею української народності на федеративному ґрунті». Найрадикальнішими погляди М. Костомарова були наприкінці 1840-х рр., тобто за часів Кирило-Мефодіївського братства, а свого апогею сягнули в «Книзі Буття українського народу». Дослідник зазначав, що лише в цьому «безцензурному рукописі» М. Костомаров мав змогу висловити свої ключові світоглядні переконання – необхідність знищення самодержавства й утворення слов'янської федеративної республіки. Сепаратистські погляди М. Костомарова не залишились поза увагою представників влади. Як наслідок – його ув'язнення у Петропавлівській фортеці та довічне переслідування поліцією.

Д. Багалій вважав, що після повернення із заслання, погляди М. Костомарова значно еволюціонували від «ранніх нетерпимих і крайніх українофільських» до більш поміркованих. Та все ж, проаналізувавши творчу спадщину історика, дослідник дійшов висновку, що М. Костомаров і в зрілому віці дотримувався думок, вироблених на етапі розквіту творчості. Д. Багалій був переконаний, що історик і пізніше зберігав федеративну складову світогляду, але тільки в поміркованішому вигляді: «Не яко бажаний федеральний устрій, що повинен заступити самодержавний, централізаційний, а як історична теорія про федеративні засади в стародавній Русі» [5, 226]. Згодом, під впливом студій над історією Польщі, М. Костомаров дійшов висновку, що «республіканський лад є найкращим, найбажанішим, а коли цього бракує, тоді має перевагу лад монархічний» [5, 226]. Д. Багалій констатував, що ці тези стали «кроком назад, в порівнянні з його загальним федеративним республіканізмом часів Кирило-Мефодіївського братства» [5, 226]. Історіософські погляди М. Костомарова, на думку Д. Багалія, найяскравіше прослідковуються в його творах «Мысли о федеративном начале древней Руси» та «Черты народной южно-русской истории». Обґрунтування в цих працях національної та політичної сепарації українців від росіян та поляків, на думку дослідника, було безперечним науковим досягненням М. Костомарова.

Д. Багалій проаналізував також місце історичних творів М. Костомарова в контексті становлення наукової моделі історії України. Серед них учений найбільш високо оцінював монографію «Богдан Хмельницький». Дослідник відзначив одночасно і винятковий художній талант викладання, і наукове підґрунтя твору. Цю монографію М. Костомарова харківський професор вважав «межею між його ранніми історичними працями, де він стояв на тодішньому досить низькому рівні розвитку української історіографії, і пізнішими, де він піднявся на високий ступінь між ними». Дослідник зазначав, що після виходу в світ першого видання книги 1859 р. (тут учений припустився помилки, адже воно з'явилося 1857 р.; потім монографія була перероблена та з доповненнями вийшла 1859 р.), М. Костомаров написав ряд монографій, присвячених українським гетьманам. Учений доводив, що автор систематично виклав історію козаччини, засновану на рідкісних матеріалах з імператорської публічної бібліотеки, причому вперше використавши польські рукописи. Д. Багалій вкотре відзначив всебічну обізнаність М. Костомарова із джерелами, які той залучив до наукового обігу та їхнє критичне осмислення. Дослідник наголосив на ґрунтовності історичних студій М. Костомарова відзначивши, що вони охоплюють практично всі періоди вітчизняної історії. Харківський учений стверджував, що наукові праці М. Костомарова вирізнялися «самостійністю, оригінальним характером., безпосереднім знайомством з джерелами». При цьому вважав М. Костомарова «таким же представником документального напрямку як і Соловйов» [4, 518–519].

Варто зазначити, що не всі дослідники поділяли думки харківського професора. Зокрема С. Томашівський вказував, що в монографічних студіях М. Костомарова домінували художність та «надмірне довір'є до жерел і недостача їх аналізу» [21, 482]. М. Грушевський вважав, що найбільшою вадою М. Костомарова був «поверхово-розповідний характер» його студій. Аналізуючи одну з монографій історика («Мазепа»), він писав: «Автор потонув в фактичному оповіданню, за ним страчена наукова перспектива, за деталями не видно важного» [22, 20]. Деякі історики, зокрема І. Крип'якевич, зауважили погане оформлення наукового апарату [21, 127] тощо.

Підсумовуючи здобутки М. Костомарова для української історіографії, Д. Багалій вказував, що його праці були вагомим внеском у дослідження історії України. В ньому поєднувалися риси глибокого дослідника, що завжди черпав матеріал з першоджерел та історика-художника. При цьому Д. Багалій наголошував: «У художнику завжди був критик, що не задовольняється готовими надбудовами і характеристиками, який намагався сказати своє власне слово.., на основі уважного перегляду всіх свідчень і немає такого відділу в російській історії, в якому б не доводилося користуватися його працями, враховувати його вказівки» [13, 27–28]. З іншого боку, попри високу оцінку наукової спадщини М. Костомарова, дослідник засудив його юдофобство й полонофобство.

Суперечливість та неординарність особи М. Костомарова, фактори, пов'язані з тогочасними політичними й ідеологічними умовами суспільного життя, призвели до зіткнення думок в оцінці вченого. Так, колега Д. Багалія М. Грушевський писав, що в українофільських колах твори М. Костомарова «незвичайно цінилися до самого останнього часу як розкриття на історичних основах політичного світогляду поступового українства, найбільш повне, виразне, одверте, якого можна було сподіватись по тих часах» [7, 222]. Д. Дорошенко вказував, що М. Костомаров «залишив українському народові безсмертну спадщину Духа в своїх писаннях, в своїх думках та починаннях, які багато в чому лягли в основу дальшого розвитку української політичної думки». При цьому, переконував, що, «з погляду розвитку української національної свідомості, вони принесли певну шкоду, затемнивши ту ясну традицію державної відрубності, яка держалась ще в представників української історіографії початку ХІХ ст.» [11, 104]. У новітніх дослідженнях зазначається, що «в історії української націєтворчої думки ХІХ ст. постать Костомарова немає собі рівних за глибиною осмислення змісту і сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях» [18, 26].

Висновки. Отже, аналіз Д. Багалія творчості М. Костомарова, внаслідок своєї системності та глибокої аргументованості, виявився надзвичайно плідним для вітчизняної науки ХХ ст. Студії харківського вченого з цієї тематики можуть прислужитися до подальшого вивчення постаті М. Костомарова. Дослідження його наукової спадщини тривають і чимало сучасних науковців спираються на історіографічну традицію Д. Багалія в оцінках великого історика.

Список використаної літератури

1. Пінчук Ю. Микола Костомаров / Ю. Пінчук // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. Пінчук. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип 12 : Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. – С. 74–112.
2. Кравченко В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. Кравченко. – Х. : Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.
3. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник / О. Ясь // Український археографічний щорічник / НАН України. Археографічна комісія. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Вип. 15. – К. : Український письменник, 2010. – С. 232–250.
4. Багалей Д. Курс русской историографии / Д. Багалей. – Х., 1890. – 542 с.
5. Багалій Д.І. Вибрані праці : У 6 т. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України / Д.І. Багалій. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – 662 с.
6. Антонович В. Костомаров как историк / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 26–34.
7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'ять роковини його смерті / М. Грушевський // ЛНВ. – 1910. – Т. L. – Кн. V. – С. 209–225.
8. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. Літературні характеристики українських письменників / Д. Дорошенко. – К.; Ляйпціг, Б. р. – 94 с.

9. Багалей Д. Удельный период и его изучение (пробная лекция, читаная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) / Д. Багалей // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 2. – С. 301–318.
10. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова / М. Грушевський // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С. 3–18.
11. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К. : Вид-во «Українознавство», 1996. – 257 с.
12. Яценко М. Вступне слово. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / М. Яценко. – К., 1994. – С. 5–43.
13. Багалей Д. Костомаровские дни в гор. Воронеже (27–29 марта 1911) / Д. Багалей // Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Вып. 1. – X., 1911. – С. 21–30.
14. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна / М. Грушевський // Український Історик. – 1984. – № 1–4. – С. 148–171.
15. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К., 1995. – 688 с.
16. Житецький І. Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова / І. Житецький // Україна. – 1927. – № 4. – С. 98–120.
17. Клепацький П. О. Максимович як історик / П. Клепацький // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 80–84.
18. Пінчук Ю. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
19. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – Львів, 1918. – Т. 126/127. – С. 105–140.
20. Петренко С. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / С. Петренко. – К., 2000. – 192 с.
21. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (3 нагоди ювілею) / С. Томашівський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 3. – С. 458–485.
22. Грушевський М. Рец. на: Уманец Ф.М. Гетьман Мазепа / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1898. – Т. XXI. – С. 20–25.

Одержано редакцією 27.02.2013

Прийнято до публікації 28.05.2013

Аннотація. *Маркевич М.І. Личность Николая Костомарова в историографическом наследии Дмитрия Багалія. Стаття посвящено дослідженню насліддя Николая Костомарова в историографических студиях. Определено его место в разработке проблем костомароведения. Дмитрия Багалія.*

Ключевые слова: *Д. Багалій, М.Костомаров, историография*

Summary. *Markevych M.I. The Figure of Mykola Kostomarov in Historiographical Reflection of Dmytro Bahaliy. The article is dedicated to the research of Mykola Kostomarov's figure in historiographical reflexion of Dmytro Bahaliy. In this published work historiographical proceedings («Historiographical Entry to Essay to the History of Ukraine on Social-economical Background», «Essay to Ukrainian Historiography. Source Studies. Chronicles», «Essays to Ukrainian Historiography in Times of Feudalism and Time of Capitalism», «Mykola Kostomarov's Days in Voronezh City») written by Dmytro Bahaliy have been analyzed. In the mentioned above works the historian characterized the principal stages of vital and creative carreer of the outstanding scholar Mykola Kostomarov. Dmytro Bahaliy's attempts of tracing the evolution of historiographical views of Mykola Kostomarov have been studied. The researcher's illumination of ethnographical, archeological and pedagogical heritage of the historian have been clarified. We have reflected the survey and analysis of stylistic peculiarities of fundamental works by Mykola Kostomarov. Bahaliy's estimation of Kostomarov's scientific activity has been compared to historiographical opinions of M. Hrushevskiy, D. Doroshenko, S. Tomashivskiy, I. Krypyakevych, Yu. Pinchuk. His significance in the development of Kostomarovology has been defined.*

Key words: *D. Bahaliy, M. Kostomarov, historiography*

УДК 930.2(477)

О. М. Владига

ЕДИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (1924–1934 рр.)

Анотація. *Стаття присвячена проблемі публікаторської діяльності М. Грушевського в останній період його життя. Показана різноплановість археографічних зацікавлень видатного вченого. Зроблено висновок про важливість едиційного доробку історика для української науки ХХ ст.*

Ключові слова: *М. Грушевський, археографія, «Україна», «Історія України-Руси»*

Постановка проблеми. Загальновідомим є факт, що в радянське десятиліття археографічна праця М. Грушевського була сконцентрована в Археографічній комісії ВУАН, котру вчений очолив одразу після повернення до Києва. Значно менше натомість відомо про те, що рамками названої інституції археографічна активність дослідника далеко не обмежувалася. Подібно, як це було і в попередній, галицький період, значну кількість віднайдених документів, котрі, з огляду на тематику чи формат, не підходили для серійних археографічних видань київської археографічної комісії, вчений публікував на